

Hogyan (ne) tanítsuk a diskurzusjelölőket?

Schirm Anita

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzusjelölők tanításával kapcsolatos tévhiteket és problémákat mutatom be, majd mintafeladatok segítségével ötleteket próbálok adni e szóosztálynak az egyetemi nyelvészeti kurzusokon való oktatására.

2. Problémák – Hogyan ne tanítsuk a diskurzusjelölőket?

A középiskolai nyelvtanoktatás eredményeként a diákok elég negatívan viszonyulnak a diskurzusjelölökhöz, s zömében elítélik és megkérdőjelezik a használatukat. Ezt a saját tapasztalataim és az internetről gyűjtött adatok (l. Schirm 2008) is alátámasztják. A középiskolai magyartanári és tanulói attitűdöt figurázza ki a következő, internetről származó fórumbejegyzés is: *Hát, mert izé ... Háttal sem kezdünk mondatot! És ha Háttal sem kezdünk mondatot, akkor hogy kezdjem a „háttal nem kezdünk mondatot”-ot? Egy újabb rejtély... És mi az hogy izé? Hát az izé egy szóhelyettesítő szó. Már megint hát* (forrás: <http://card-trick.extra.hu/index/news.php>). Az idézett példa a *hát* és az *izé* diskurzusjelölők használatának a tiltását illusztrálja, ugyanakkor rávilágít arra is, hogy ezek a nyelvi elemek a beszéd természetes kísérőjelenségei.

A középiskolai tananyagban azonban nincsenek benne önálló tananyag-részként a diskurzusjelölők, ám a szövegtan, a nyelvművelés és a stilisztika keretén belül annál több szó esik a töltelékszavakról mint kerülendő, pongyola nyelvi elemekről. Vagyis a tanítás során a diskurzusjelölőket általában azonosítják a beszéd-töltelékekkel. Az előző példa *hát* és *izé* elemét a *Nyelvművelő kézikönyv* (Grétsy–Kovalovszky 1983: 324) is a *beszéd-töltelék* cím-szó alatt említi, s a következőket írja: „bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezések keresésekor a *hogy is mondjam* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izé*-ről s a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről”. A kézikönyv azonban azt is megjegyzi, hogy az „efféle módosító jellegű nyelvi elemek használata természetesen nem mindig helytelen, hiszen a beszélő segítség-

gükkal fejezheti ki mondanivalójával kapcsolatos állásfoglalását, értékelését” (uo. 323). A tanári gyakorlatban azonban csupán a tiltás és a megbélyegzés jelenik meg, az elemek használati körének a vizsgálata már nem. Pedig ezek a beszéd természetes velejárói, s nem tiltani kellene a használatukat, hanem különféle szövegek elemzésével be kellene mutatni a funkciójukat és a működésüket. Vagyis a dolgozat címében feltett *Hogyan ne tanítsuk a diskurzusjelölőket?* kérdésre egyértelmű a válaszom: ne tartsuk őket fölösleges, tartalmatlan, funkció nélküli egységeknek, s ne terjesszünk velük kapcsolatban nyelvi babonákat!

A diskurzusjelölőket nem csupán a középiskolában nem tanítják, de magyar szakon a leíró nyelvészet keretén belül sem sűrűn találkozunk ezzel a jelenséggel a hallgatók. Ugyanis az egyetemi oktatásban használatos tankönyvek többsége nem vagy csak kevésbé foglalkozik ezzel a funkcionális szóosztállyal. Például a *Magyar nyelv* (Kiefer 2006) és az *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998) még nem említi a diskurzusjelölőket, a *Magyar grammatika* (Keszler 2000) azonban már számol ezzel a szóosztállyal, igaz, más megnevezést használ, hiszen társalgásszervező és -jelölő elemeknek nevezi őket. Három szófaj kapcsán kerül elő a diskurzusjelölői szerep: a módosítószók, a partikulák és a kötőszók kapcsán, azonban a Magyar grammatika meghatározásai és magyarázatai számos problémát vetnek fel (ezeket l. Dér 2009-nél). A tankönyvek közt az egyetlen kivételt a *Strukturális magyar nyelvtan* 4. kötete jelenti, ez ugyanis már egy önálló fejezetet (Gyuris 2008) szentel a diskurzusjelölőknek (a diskurzus-partikula elnevezést használva), s kitér a szerepükre és a jelentésükre is.

Ha a hallgatókkal meg szeretnénk ismertetni a diskurzusjelölőket, elengedhetetlen néhány elméleti alapismeret. A következőkben ezeket foglalom össze röviden.

3. A diskurzusjelölők az elmélet oldaláról

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan funkcionális csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expreszív funkciójuk van (Jucker 1993). Jelentésük procedurális, és nem konceptuális (Fraser 1999: 944), valamint szintaktikailag és prozódiailag elkülö-

nülnek a mondat többi részétől. A diskurzusjelölő elemek szófajtanilag különfélék lehetnek, ugyanis eltérő szófajú szavakból alakulnak ki. Főként kötőszók, határozószók, partikulák és módosítószók tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány prepozíciós frázis és idiomatikus szókapcsolat is. Alapvetően az élőszó jellegzetességei, de az írott nyelvben, illetve az írott beszélt nyelvviség szövegtípusaiban is megjelennek.

A diskurzusjelölők létrejöttét néhányan, például Traugott (1999) grammatikalizációs folyamatnak tartják, s a lényegi grammatikalizációs tulajdonságok közé a fonológiai redukció, a dekatégorizáció, a pragmatikai erősödés és a szubjektifikáció tartozik. A grammatikalizálódás során implikatúrák konvencionalizálódása történik, s ezek az implikatúrák beszélői attitűdöket jelölnek. Bell (1998) szerint a diskurzusjelölők pragmatikai instrukcióknak tekinthetők, így számos nyelvhasználati stratégiát képesek kódolni.

A szakirodalomban a diskurzusjelölők elnevezéseiről, elemeiről, funkcióiról és csoportosításáról nincs egyetértés (l. Dér 2009b-t). Ám a fentebb leírt tulajdonságokat a kutatók nagy része elfogadja, így a tanításban kiindulópontként felhasználhatók a fenti megállapítások. Ahhoz azonban, hogy ne csupán száraz ismeretanyagként maradjanak meg ezek a definíciók, mindenképpen érdemes gyakorlati feladatokkal alátámasztani az egyes megállapításokat. Mivel a diskurzusjelölők kialakulása és funkcióik bemutatása rengeteg problémát és érdekességet vet fel, így diskurzuselemzés-órán kívül leíró és alkalmazott nyelvészeti, valamint nyelvtörténeti kurzusokon is érdemes tanulmányozni ezt a szóosztályt. A következőkben néhány ötlet és feladattípus segítségével azt mutatom be, hogyan illeszthetők be a diskurzusjelölők a magyar szakos képzés tantárgyaiba. Az ismeretátadás hatékonyabb, ha heurisztikus eljárást alkalmazunk, vagyis ha hagyjuk, hogy a diákok maguk fedezzék fel a diskurzusjelölők jellegzetességeit és a használatuk mögött rejlő funkciókat. A bemutatandó feladatoknál mind a frontális tanítás, mind pedig a csoportmunka szerepet kap, s a lényeg a feladatmegoldáson és a frissen megszerzett információk hasznosításán van.

4. A diskurzusjelölők gyakorlati megközelítései

A diskurzusjelölőkkel már az alapozó nyelvészeti szemináriumok (pl. Bevezetés a nyelvészeti filológiába) keretén belül is meg lehet ismertetni a hallgatókat. Ezeken az órákon a szótár- és kézikönyvhasználat köthető össze a diskurzusjelölők funkcióinak a bemutatásával (vö. Kamp 2007). A hallgatókat csoportokra bontjuk, majd mindegyik csoport kap egy-egy mondatot, amelyben a diskurzusjelölőket félkövér betűtípussal kiemeljük. Például: ***Na szóval akkor** a Mátra. El kellett vinnem az autót a szervizbe olajcserére.; Ez **valahol egyfajta** kikapcsolódás is.; **Hát** hol van az alapító okirat tartalma? **Hát** azt kell megmondani!; Van egy **ilyen** rokonom, aki **ilyen** festményeket készít;* stb. A hallgatók feladata pedig az, hogy a mondatokban félkövérrel szedett szavak jelentéseit és használati körét feltérképezzék a rendelkezésükre álló szótárak és kézikönyvek alapján. Továbbá a saját szavaikkal és példáikkal is be kell mutatniuk ezeknek a szavaknak az eredeti jelentésben és funkcióban történő használatát.

Ugyanezek a példamondatok felhasználhatók stilsztikaórán is. Ekkor a csoportok feladata az, hogy a kiinduló példamondatban szereplő kiemelt elemhez hasonló kifejezéseket gyűjtsenek a meghatározott stílusrétegben, azaz például a hivatalos stílus, a publicisztika vagy a társalgási stílus köréből. Egy másik feladatként pedig a Magyar Nemzeti Szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnsz/>) hivatalos alkorpuszából választott szöveget tanulmányozva a hivatalos felszólalás stílusjegyeinek a tanításakor érdemes arra is kitérni, hogy ezekben a megnyilatkozásokban viszonylag sok az áltudományos kifejezés, s ehhez kapcsolódóan be lehet mutatni például a *tulajdonképpen* elemnek a kommunikációban megváltozott szerepét. Valamint a hallgatók feladatul kaphatják azt is, hogy gyűjtsék ki a szövegben talált diskurzusjelölőket, határozzák meg azoknak a funkcióit, majd keressenek helyettük más elemet, amely ugyanazt a viszonyt képes kifejezni!

Nyelvművelés-szemináriumon vitát lehet generálni a *Nyelvművelő kézikönyv* (Grétsy–Kovalovszky 1983) véleményeinek és az internetről gyűjtött fórumhozzászólásoknak az ütköztetésével, kiemelve és példákkal is alátámasztva azt, hogy a beszéd-töltelék és a diskurzusjelölő fogalmak nem azonosíthatók egymással. A vita során rákérdezhetünk például arra, hogy vajon tényleg teljesen funkciótlanok-e a beszéd-tölteléknek titulált elemek. S akkor miért használjuk mégis őket, ha „feleslegesek”? Milyen szerepet tölthetnek

be a véleménynyilvánításban? Milyen értékítéleteket váltanak ki a hallgatóból? Miért van vajon az, hogy a hallgató szemszögéből sok esetben „tölteléknek” minősülhetnek a modális, szubjektív többletet közvetítő nyelvi elemek?

A különféle nyelvi babonák (pl. *Hát-tal nem kezdünk mondatot!*) gyakran nyelvi játékot teremtenek, s a „tiltott” diskurzusjelölőket humoros célból, illetve hatáskeltés végett használják. Ezt be lehet mutatni például a következő, internetről származó beszélgetésrészlettel is (forrás: <http://jadvigaparnaja.freeblog.hu/archives/2007/01/07/2063012/#comments>):

Nyizige: *Hát akkor mi lesz holnap? Hát én meg hazaértem..*

Jagus: *Hát elég korán :S*

Búgócsiga: *Hát ezen a hát-os mondaton még sosem gondolkoztam el. Hát szóval igazad van :)*

énke: *Hát ti hülyék vagytok:LOL*

Tim: *Hátam fáj. :)*

Lory: *:)*

Iggyke: *Hát, ami azt illeti, elég ramatyul is néző ki, Bözsi. :(Nem csak állni állsz szarul. :D*

Jagus: *Na, ma már jobb volt? :DD*

Iggyke: *Háááát :))))).*

Kommunikáció szóban és írásban kurzuson pedig a tanulókkal mintapárbeszédeket alkothatunk, bemutatva például a *hát*, a *szóval* és az *illetve* szavak leggyakoribb használati körét. A hétköznapi beszélgetések szerkezetének a tanításakor a diákokkal rögtönöztethetünk dialógusokat bármilyen témában, a lényeg, hogy minden megszólaló megnyilatkozásában legyen legalább egy diskurzusjelölő. Majd ezeket a szövegeket összehasonlíthatjuk a diskurzusjelölő nélküli változatokkal. A különféle szóbeli szövegtípusok (pl. szónoki beszéd) tanításakor és alkotásakor pedig a diskurzusjelölők használatának korlátaira térhetünk ki.

Szófajtani szemináriumon mindenképpen érdemes szóba hozni a diskurzusjelölőket, annak ellenére (vagy éppen annak bemutatására), hogy ezek nem képeznek egységes szófaji csoportot, hiszen szófajtanilag nagyon kü-

lönbözők lehetnek. Főként kötőszók, határozószók, partikulák, indulatszók és módosítószók tartoznak a diskurzusjelölők közé. Vagyis hangsúlyozni kell, hogy a diskurzusjelölőség nem szófaji, hanem funkcionális kategória. Foolen (1996: 2) ki is emeli, hogy nem arról van szó, hogy egy adott elem mindig diskurzusjelölő egy nyelvben, hanem arról, hogy ez az elem képes diskurzusjelölőként viselkedni bizonyos feltételek mellett. A diskurzusjelölői és a nem diskurzusjelölői használat különbsége szemléltethető a következő példákkal:

(a) **Pontosabban** fogalmazz a dolgozatodban!

(b) Megérkeztek a szüleim, **pontosabban** az édesanyám.

A *pontosabban* jelentése az (a)-ban konceptuális: a *jobban*, *ügyesebben* szavakkal egyenértékű; míg a (b)-ben nem a fogalmi, hanem a procedurális jelentésében szerepel a szó, s két megnyilatkozást köt össze. Az (a) példabeli *pontosabban* szó nem diskurzusjelölő, csupán határozói funkciójában szerepel, míg a (b) példában ugyanez az elem már diskurzusjelölőként funkcionál: használatával a beszélő tartalmi önjavítást végez, azaz úrafogalmazza a jelölő előtt elhangzottakat. A kétféle használat megértésének az elmélyítéséhez további példapárok szükségesek, ahol a mondatok kiemelt szavai a szófajukban és a szerepükben különböznek egymástól. Például: *Ez aztán valami!* / *Aztán* elmentünk bevásárolni, meg moziba is.; *Még* mostanra sem takarítottál ki. / *Még* szép, hogy nem mondtad el senkinek!; Elmehetsz moziba, *de* diszkóba nem. / *De* jól áll neked ez a kabát!; Gyere *már!* / Ennyi *már* sok nekem.

Nyelvtörténet szemináriumon pedig már a *Szabács viadala* kapcsán előrukkolhatunk a diskurzusjelölőkkel. Ebben a nyelvemlékben ugyanis a *hát* szónak többféle használati köre is megfigyelhető. A *Halált es vallottak hat nemelleyek* mondatban a *hát* még az eredeti 'akkor' jelentésében szerepel, míg a *Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes* példánál már nem az időhatározói szerep dominál. Vagyis a diskurzusjelölői használat nyomai már ilyen régről is adatolhatók. A különféle jelentések feltárásához pedig az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (<http://emsz.db.iif.hu/>) példáit lehet felhasználni, mégpedig úgy, hogy külön megadjuk az egyes jelentéseket és külön a példamondatokat, s a hallgatók feladata a párosítás elvégzése.

A *hát* kapcsán még be lehet mutatni a grammatikalizáció fogalmát is, hiszen ez az elem a grammatikalizáció tipikus fázisain ment keresztül. Először

helyviszonyt, majd időviszonyt fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt jelölt, végül a diskurzusjelölői funkciója alakult ki. Az egyes fázisokat természetesen bőséges példaanyag segítségével kell bemutatni.

5. Összegzés

Dolgozatomban egy funkcionális szócsoporthoz, a diskurzusjelölők tanításának néhány gyakorlati aspektusát emeltem ki. A diskurzusjelölőkhöz kötődő feladatok érintették a stilisztika, a szövegtan, a szófajtan, a nyelvművelés és a nyelvtörténet különböző témaköreit, vagyis szinte nincs olyan része a nyelvészetnek, ahol ne lehetne diskurzusjelölőket tartalmazó szövegtípusokat felhasználni. A tanítás során fontos, hogy az elméleti definíciók mellett a hallgatók elegendő példaanyagot kapjanak, valamint saját gyűjtésű szövegek segítségével ismerkedjenek meg a diskurzusjelölők pragmatikai tulajdonságaival és a kommunikációban betöltött szerepeivel.

Irodalom

- Dér Cs. I. 2009a. *Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály?* A Budapesti Uráli Műhely 5. Szó OSZTÁLYtalálkozó konferencián elhangzott előadás írott, lektorált változata. letölthető:
<http://fgtort.nytud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf>
- Dér Cs. I. 2009b. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler B. – Tátrai Sz. (szerk.) *Diskurzus a grammatikában, grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P. 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Foolen, A. 1996. Pragmatic particles. In: Jef V. et al. (eds.) *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam / Philadelphia: 1–24.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31, 931–952.
- Grétsy L. – Kovalovszky M. (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyuris B. 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.

- Jucker, A. H. 1993. The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. *Journal of Pragmatics* 19, 435–452.
- Kamp Á. 2007. *Tulajdonképpen a beszéd-töltelékekről*. szakdolgozat, Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Keszler B. (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer F. 2006. *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Schirm A. 2008. A 'hát' diskurzusjelölő partikula használata. In: Balázs G. – H. Varga Gy. (szerk.) *Az abdukció*. Budapest–Eger: Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó. 180–187.
- Traugott, E. C. 1999: *From Subjectification to Intersubjectification*. letölthető: <http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf>